

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Groen van Prinsterer: Vaderlandse geschiedenis voor het onderwijs

Jans, Jasper

Citation

Jans, J. (2010). Groen van Prinsterer: Vaderlandse geschiedenis voor het onderwijs. *Leidschrift : Een Goede Historicus? Negentiende-Eeuwse Idealen En Praktijken*, 25(April), 117-126. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73292>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73292>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Groen van Prinsterer: Vaderlandse geschiedenis voor het onderwijs

Jasper Jans

In de bloeiende historiografie van het culturele nationalisme in Nederland blijft het geschiedenisonderwijs vooralsnog buiten beschouwing. Dat is opvallend om twee redenen. Ten eerste wordt vaak erkend dat onderwijs een belangrijk instrument is geweest in de bevordering van een gevoel van nationale saamhorigheid of identiteit. Ten tweede speelde het nationale verleden, of de herinnering daaraan, een grote rol in de inhoud van dat nationale bewustzijn. Naast de nationale taal en letterkunde was het verleden één van de speerpunten van culturele nationalisten. Specifiek voor de Nederlandse natievorming bovendien, is het onderwerp interessant, omdat de strijd om het onderwijs van groot belang is geweest in de ontwikkeling van de verzuiling. Het verdient daarom de aandacht van historici die belangstelling hebben in (culturele) natievorming.

In dit essay wil ik een korte verkenning van dit onderwerp maken door me te richten op de geschiedeniswerken die Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) in de jaren 1840 schreef voor het onderwijs. Groen, de oprichter van de antirevolutionaire politieke stroming, was sterk betrokken bij de zoektocht naar een nieuwe staats- en maatschappelijke inrichting in het nieuwe koninkrijk, steeds met het oog op het protestantisme. Hij stond als jonge intellectueel met beide benen in de culturele nationalistische traditie, getuige de geschriften die hij in de laatste jaren van het Verenigd Koninkrijk schreef. Daarin sprak Groen zijn angst uit voor een zwak nationaal bewustzijn. Een niet-nationale oriëntatie zoals het ‘Cosmopolitisme’, meende hij, zou onvermijdelijk tot buitenlandse (‘Fransche’) overheersing leiden. Dit nationalisme zou hij na zijn bekering tot het orthodoxe protestantisme behouden, zij het inhoudelijk gewijzigd. Het zijn die latere nationalistische opvattingen die Groen interessant maken. Groen probeerde vanaf 1833 nationalisme en confessionalisme samen te brengen. Wanneer we daarbij Groens vooraanstaande positie in de onderwijskwestie én zijn wijzigende standpunt inzake de inrichting van het onderwijs optellen, komen Groen van Prinsterer en deze ‘onbestemde jaren’ tevoorschijn als dynamische periode waarin de kiemen van Nederlands gefragmenteerde natievorming gezaaid werden.

Leidschrift, jaargang 25, nummer 1, april 2010

Invloed

In de jaren veertig van de negentiende eeuw mengde Groen zich in het ontluikende onderwijsdebat. Zijn bijdrage hieraan bestond niet alleen uit zijn inbreng in de Dubbele Kamer en zijn ontwerpen voor een nieuw onderwijsstelsel. Hij wilde ook actief het onderwijs op scholen vormgeven. Daartoe schreef hij het *Handboek der geschiedenis van het vaderland* (1841-1846). Omdat hij in 1841 al wist dat dit werk enkele jaren in beslag zou nemen, gaf hij in dat jaar het *Kort overzicht van de geschiedenis des vaderlands* uit, gevolgd door de *Vaderlandsche zangen* (1842) die hij beide samenstelde voor kinderen in de leeftijd van tien tot twaalf jaar. In hetzelfde jaar vertaalde hij de *Biblische Historien* van F.L. Zahn. Het *Kort overzicht* beleefde in 1866 een herdruk. De achtste editie van het *Handboek* kwam uit in 1928.

Aan deze herdrukken kunnen twee dingen worden afgelezen. De herdruk van het *Kort overzicht* lijkt in verband te staan met de uitgave van de *Leidraad en eerste boomstoffen voor eene boekenlijst* in 1865. Dit boek is een uitweiding over de wensen en doelen van de Vereniging voor Christelijk-Nationaal Schoolonderwijs, die in 1860 werd opgericht en waarvan Groen van Prinsterer de voorzitter was. Aan het einde van het opstel volgde een lijst met boeken die geschikt zouden zijn in het christelijke onderwijs. Het *Kort overzicht* stond daarbij, zij het niet erg prominent. Het boek was niet ingevoegd onder het kopje geschiedenisboeken, maar bij de boeken ‘ten gebruike van onderwijzers’.¹ Dit doet vermoeden dat het *Kort overzicht* op dat moment niet veel meer in de klas gebruikt werd. De lijst onder geschiedenis-handboeken laat inderdaad een negental andere werken zien die de commissie klaarblijkelijk beter geschikt achtte. Echter, voor zover te achterhalen valt, waren deze negen boeken grotendeels geschreven vanaf 1863, zoals *1813: Nederland en Oranje, volks historie en Heilige Schrift: voor de Christelijk-nationale Volksschool* van Groen van Prinsterer. Slechts twee kwamen uit de jaren vijftig.² Het lijkt niet onredelijk om aan te nemen dat de eerste protestants-christelijke scholen, zoals die in Amsterdam, het *Kort overzicht* hebben aangeschaft, maar dat na de afkondiging van de vrijheid van

¹ M. van Otterloo, *Leidraad en eerste boomstoffen voor eene boekenlijst* (Utrecht 1865) 73-74.

² Otterloo, *Leidraad*, 68.

onderwijs in 1848 voorzichtig meerdere auteurs zich op de markt begaven.³ De Onderwijswet van 1857 lijkt een tweede aanjager te zijn geweest. Vanaf dat moment kwam de vervaardiging van protestants georiënteerde geschiedenisboeken goed op gang.

Het tweede dat we kunnen aflezen aan deze gegevens is dat Groens erfenis in trek bleef. Het is weliswaar niet juist dat Emous en Kloppers zijn *Kort overzicht in Beknopte paedagogiek ten behoeve der Christelijke Kweekscholen en Normaallessen* (1914) aanprezen, zoals Rietveld-van Wingerden en Stilma schrijven.⁴ In de beschrijving echter van de gewenste inhoud van het geschiedenisonderwijs is de *Beknopte paedagogiek* duidelijk schatplichtig aan Groen. Het laat zelfs de centrale begrippen uit Groens oeuvre ‘ongeloof’ en ‘revolutie’ niet onvermeld.⁵ Het *Handboek*, verder, beleefde tot ver in de twintigste eeuw herdrukken. Ook in de *Leiddraad*, die niet door Groen zelf geschreven werd, zien we Groens opvattingen zeer sterk gereflecteerd. Over de geschiedenissen die in de klas gelezen zouden moeten worden schreef de commissie:

zij moeten zich beijveren om alles wat van ingrijpenden invloed was op het volksbestaan of volkskarakter op den voorgrond te brengen; om de groote mannen te doen kennen in 't geen hun waarlijk groot deed zijn; om de inspanning, de moeite in 't oog te doen vallen, die het kostte om door nijverheid en handel tot bloei en welvaart te geraken; bovenal om de bloedige worsteling voor godsdienst en vrijheid naar waarheid te schetsen, om daarbij te doen opmerken wat de kracht des geloofs vermag; hoe Nederland door Oranje geleid, groot en machtig is geworden, hoe het klein van omvang en gering van bevolking sterk was tegen den sterke [sic] door het Verbond gesloten met ‘de Potentaat der Potentaten,’ den Vorst der Vorsten.⁶

Dit citaat getuigt van grote beïnvloeding door Groens historische arbeid. Groens werken uit de jaren 1840 stonden aan de basis van en rezoneerden

³ Vgl. M. Rietveld-van Wingerden en B. Stilma, ‘De identiteit en vormgeving van het onderwijs’ in: G. Harinck, en G. Schutte ed., *De school met de bijbel: Christelijke onderwijs in de negentiende eeuw* (Zoetermeer 2006) 37-54.

⁴ Rietveld-van Wingerden en Stilma, ‘De identiteit’, 50.

⁵ H. Emous en P. Kloppers, *Beknopte pedagogiek ten behoeve van christelijke normaallessen* (Amsterdam 1914 [1889]) 228.

⁶ Otterloo, *Leiddraad*, 25-26.

lang na in het christelijke (geschiedenis)onderwijs in Nederland. Het vormt aldus een belangrijk onderdeel van protestants-Nederlandse natievorming.

Nationaal ontwaken, bloei van het vaderland

We treffen in Groens *Handboek* en het *Kort overzicht* een vorm van nationalisme aan die gemengd was met zijn religieuze overtuiging. In het voorwoord van het *Kort overzicht* liet Groen weten dat hij poogde om ‘met Christelijke verdraagzaamheid en liefde, de toedragt en den zamenhang der gebeurtenissen in het licht der Evangelische belijdenis te stellen.’⁷

Ook de Historie is een heilig pand dat ons door de Vaderen overgeleverd is; zij mag ten behoeve van niemand verduistering ondergaan; allerminst in het belang van de Roomsche Kerk (...).⁸

Over de verduistering van de geschiedenis had Groen in in de inleiding van zijn lijvige *Handboek* ook geen goed woord over:

Velen, die zich wijs dunken en Nederlanders heeten, zouden aan onze Historie in het belang der eensgezindheid, eene zuivering willen doen ondergaan; zoodat elk verschil van politiek, althans van Godsdienstige denkwijzen voorbijgezien en, met wijziging van de voormaligen regel, enkel die waarheid waarop zij het merk der onschadelijkheid zouden gedrukt hebben, met voorzichtigheid medegeedeeld wierd.⁹

Groen wenste hieraan niet mee te werken door ‘den leugen ten dienste te staan.’¹⁰

Groen was zich, kortom, welbewust van de religieuze scheidslijnen die door Nederland liepen, maar zou niet proberen om deze te lijmen met een geschiedverhaal waarin iedereen zich zou kunnen vinden. Niettemin was ‘het Volk’ een belangrijk element in het geschiedverhaal. Groen vertelde de lezer dat het aan onder andere het Nederlandse volk was dat God

⁷ G. Groen van Prinsterer, *Kort overzicht van de geschiedenis des vaderlands* (Leiden 1841) iii.

⁸ Groen, *Overzicht*, iii-iv.

⁹ G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland* (Leiden 1846) x.

¹⁰ Groen, *Handboek*, x.

andermaal de ‘evangeliewaarheid’ aan het licht had gebracht. Met deze opmerking lichtte hij het nationale uit als het belangrijkste niveau van eenheid. Tegelijkertijd nodigde Groen zijn lezers ook uit om het te zien als natuurlijke (want door God erkende) eenheid. Bovendien sprak Groen de lezers aan als Nederlanders en maakte hij gebruik van de eerste persoon meervoud. Ook interessant is dat Groen godvrees aanpreeft als nationale deugd. Geloof in God en de kracht van de natie kwamen verder samen in Groens koppeling van strijd, zege en moed. Vrijwel de gehele Nederlandse geschiedenis beschreef Groen in termen van twisten tussen facties en naties. Groen legde in beide werken een opvallend grote nadruk op de moed van de verschillende personen of groepen. Deze karaktereigenschap kreeg een religieuze lading doordat in Groens ogen Gods zegen erop rustte: Zijn zegen rustte ‘op *Nederlandschen moed*.¹¹

De onderverdeling in hoofdstukken van beide werken wijst op hetzelfde. Groen behandelde met grote stappen de vereniging van de Nederlanden sinds de dertiende eeuw. Pas zodra hij aankwam bij de Reformatie hield hij zijn pas wat in. In dat hoofdstuk ging echter de meeste aandacht uit naar de zeventiende eeuw. De zestiende en de achttiende eeuw fungeerden zo als het voor- en naspel van de grote periode in de Nederlandse geschiedenis. Het *Handboek* wijkt iets af. De periode ‘Na het Gemeenebest’ duidde Groen in het *Handboek* aan met de naam ‘Revolutie’. Een ander verschil is dat Groen in het *Handboek* de meeste aandacht gaf aan de achttiende eeuw. De periode van 1713 tot aan 1840 beslaat meer dan de helft van het aantal bladzijden. De periode van 1517 tot aan 1713 tegelijkertijd, hoewel toch significant langer, krijgt slechts 559 van de 1392 bladzijden.

De interpretatie van de Reformatie als startpunt van de Nederlandse bloei signaleert de verbondenheid tussen de lotgevallen van de Nederlandse natie en het gereformeerde geloof. Groen wees op het algemene ‘zedenederf’ tijdens de late middeleeuwen. Hoewel het de Nederlanden in deze periode aardig voor de wind leek te gaan, kon Groen zich er niet op verheugen: ‘Indien menschelijke wijsheid een Volk gelukkig maakt, groot ware toenmaals het geluk geweest ook van het Nederlandsche Volk. [...] maar wat baat het, wanneer de zielen verloren gaan, of men de gansche wereld wint?’¹²

¹¹ Groen, *Overzicht*, 94. Cursivering in origineel.

¹² *Ibidem*, 16.

Als illustratie van de consequenties van veronachtzaming van de blijde boodschap nam Groen het verzet van Karel V tegen de hervorming. ‘Het was alsof in Karel V,’ schreef hij, ‘(...) getoond zou worden dat ook de hoogste aardsche magt, waar zij Gods raad vernietigen wil, onvermogen wordt.’¹³ Bijna dezelfde woorden komen voor in het *Handboek*.¹⁴ Het tegenovergestelde gold in Groens ogen ook. Daarvan getuigde volgens hem de Nederlandse Opstand. ‘De oorsprong der grootheid van de Republiek is geweest,’ schreef hij:

[...] het geloof onafscheidelijk van de zegeningen Gods. De Heer heeft hier Zijne Kerk geplant, voor haar instandhouding, tegen aanval van buiten en afval vanbinnen, gezorgd; den Staat die met haar vereenigd was, om harentwil, met de keur en den overvloed zijner weldaden begunstigd [...].¹⁵

De intieme verbondenheid tussen geloof en een krachtige natie respectievelijk ‘ongeloof’ en zwakte zag Groen ook terug in de verhouding tussen de Oranjes en de regenten. Het geslacht van de Prins van Oranje had volgens Groen ‘de hoge roeping gehad om, aan het hoofd der Vereenigde-Nederlanden te strijden voor handhaving van het Evangelie, vrijheid en regt.’¹⁶ Willem van Oranje zelf streed ‘als nederig dienaar van Gods Voorzienigheid.’¹⁷ Groen citeerde een brief van de prins waarin hij sprak over zijn verbond ‘met den alleroppersten Potentaat der Potentaten’.¹⁸ In het *Handboek* schreef Groen over een tweede verbond dat Willem van Oranje had, namelijk dat met het volk: ‘Bij de twijfelachtige en weldra vijandige stemming van Adel en Geestelijkheid, was hij genoodzaakt kracht te zoeken in het Volk.’¹⁹

¹³ Ibidem, 15-16.

¹⁴ Groen, *Handboek*, 67.

¹⁵ Ibidem, 104.

¹⁶ Groen, *Overzicht*, 25.

¹⁷ Ibidem, 34.

¹⁸ Ibidem, 37-38.

¹⁹ Groen, *Handboek*, 183.

Een uit de gratie gevallen volk

Groen eindigde beide werken met het verval van de Republiek. Hij gaf een opsomming van de oorzaken, waaronder: ‘de ongunstige invloed van Fransche begrippen, zeden, gewoonten op het Nationaal karakter; vooral ook de verflauwing in geloof en ijver, die zich, ook te dezer tijd, in de Nederlandsche Gereformeerde Kerk heeft geopenbaard.’²⁰ In het *Handboek* noemde Groen ook nog de economische teloorgang en de terugkeer van de ‘Aristocratie’.²¹ Met dat laatste doelde Groen op de regentenklasse.

Maar het waren vooral het zedenbederf en de geloofsverflauwing die Groen in deze paragrafen uitlichtte. Tientallen pagina’s achtereen beklagde Groen zich over de buitenlandse denkwijzen en begrippen die hier te lande hun intrede deden. Het geloof dat nog wel met rechtzinnige nauwgezetheid beleden werd, maar zonder enige kracht, vreemde gebruiken die men overnam, het streven naar genot en losbandigheid die huiselijke tucht verdreven en wat al dies meer zij. Deze pagina’s werden begeleid met het bekende mantra dat goddeloosheid noodzakelijkerwijze leidde tot overheersing.²²

Groen wist nog op een andere manier de lezers te vermanen tot inkeer, namelijk met behulp van de plicht aan de voorvaderen aan wie de lezers zoveel te danken hadden:

Zoo was de magt der Republiek gegrond, uitgebreid en bevestigd, door moed en onbezweken ijver, in een reeks van oorlogen, waaraan zij ten behoeve van Hervorming en Vrijheid, van handel en zeevaart, deelgenomen had. (...) Kleingeestigheid, waarvan, niet minder dan ieder Stadhouders uit het Huis van Oranje, een Barneveld en de Witt afkeerig zou zijn, had doorgaans vrij spel; zij deed nu wat met haar aanleg overeenkwam; het tegenovergestelde van al wat tot aanzien en roem, tot vrijheid en onafhankelijk Volksbestaan geleid had.²³

De gevolgen van het verval toonden zich halverwege de achttiende eeuw, toen Nederland opnieuw in oorlog raakte met Frankrijk. Ook ditmaal moest er een Oranje aan te pas komen om de orde weer enigszins te herstellen. ‘Het Volk, bij het inrukken der Franschen, achtte zich door de Regenten

²⁰ Groen, *Overzicht*, 75.

²¹ Groen, *Handboek*, 640.

²² *Ibidem*, 643.

²³ *Ibidem*, 645-646.

verraden en verkocht. Het zag, ouder gewoonte, naar Oranje om redding uit.²⁴ Na zijn plotselinge overlijden poogden de ‘Aanzienlijken’²⁵ echter andermaal het stadhoudelijk gezag in te perken, ook ditmaal door een vriendschap met Frankrijk, schreef Groen.²⁶ Of, in het *Handboek*: ‘trouwleus heulen met Frankrijk.’²⁷

De Fransgezindheid kwam nog veel meer aan het licht tijdens de regering van Willem V. Groens grootste toorn betrof de ‘zogenaamde wijsbegeerte (...) wier beginsel niet was de vreeze des Heeren, maar de verloochening van de levendigen God en de verachting van Zijn heilig Woord.’²⁸ De groeiende groep aanhangers van de nieuwe wijsbegeerte, de patriotten, lokten een oorlog tegen Engeland uit die jammerlijk verloren ging, aldus Groen. De oorlog was door overmoed onvermijdelijk, maar door interne verdeeldheid onmogelijk geworden.²⁹ Een burgeroorlog brak uit in de Republiek waarbij de patriotten het onderspit moesten delven, niet in de laatste plaats door tegenstand van de ‘volksgezinden’.³⁰ De schuld voor het einde van de Republiek, tenslotte, lag voor Groen in eerste instantie bij de patriotten en hun ideeën. De Nederlandse natie was ‘een Volk dat inzonderheid door de dwaling van Landgenoten in het ongeluk was geraakt.’³¹ Maar er was meer aan de hand. Groen spreekt in het *Handboek* ook over ‘eene gemoedsstemming, met het Nationaal karakter in verband, die (...) door laauwheid en inconsequentie, bij het zoeken naar de gulden middenmaat en het juiste midden, de oorzaak eener voortkwijning geweest is’.³²

De bevrijding van Napoleon was echter geen bevrijding van ‘Fransgezinde’ denkbeelden. De Belgen en Nederlanders konden niet verenigd worden door verschillende belangen, taal en zeden, maar vooral ‘om de Roomschegezindheid en toenmalige Franschegezindheid van bijna de geheele bevolking.’³³ De grondwet van 1815 die ieder kenmerk van een

²⁴ Ibidem, 720.

²⁵ Groen, *Overzicht*, 78.

²⁶ Ibidem, 79.

²⁷ Groen, *Handboek*, 791.

²⁸ Groen, *Overzicht*, 80.

²⁹ Groen, *Handboek*, 864.

³⁰ Ibidem, 917.

³¹ Ibidem, 1058.

³² Ibidem, 1062.

³³ Groen, *Overzicht*, 96.

hervormde of christelijke staat had geweerd, echter, 'kon door Gods zegen niet worden bekroond'.³⁴ Bij de grondwetswijziging van 1840, bovendien, werd hieraan niets veranderd, doceerde Groen.³⁵

Conclusie

Groen schreef tot op de laatste alinea een vaderlandse geschiedenis waarbij de lezer uitgenodigd werd zich te identificeren met het vaderland, het volk of de natie. Het was allereerst de vanzelfsprekende, nooit betwiste en door God erkende categorie rond welke Groen zijn narratief opbouwde. Maar hij presenteerde ten tweede de Nederlandse natie als een door God bevoorrechte natie en sprak er ten derde in de eerste persoon meervoud over. Vooral die laatste twee retorische trucs lijken gebruikt te zijn geweest om identificatie met de nationale categorie te bevorderen.

Wat direct opvalt, is dat Groen zelden repte over het katholieke deel van de bevolking. De 'Roomschen' noemde hij nu en dan, maar ze speelden in de tekst verder nooit een belangrijke rol. Tijdens en vlak na Groens behandeling van de Tachtigjarige Oorlog wees hij wel op de Spaansgezindheid van de katholieken en de gruwelen die de 'Pausgezinden' begingen. Bijzonder vals was daarnaast een citaat dat Groen weergaf en dat de katholieken omschreef als 'serpent in de eigen boezem'.³⁶ Maar als Groen in het overige deel van zijn geschiedenis iets schreef waaraan katholieken aanstoot hadden kunnen nemen, dan was het een opmerking over de kerk, de paus of enkele leerstellingen. Slechts zeer zelden sprak Groen een kwaad woord over katholieke Nederlanders. Groen was echter wel zeer duidelijk over het protestantse karakter van het volk. Dit betekent dat Groen het onderscheid in de samenleving tussen protestanten en katholieken erkende en ondubbelzinnig was over de vraag aan welke zijde de lezer zich zou moeten scharen. Maar het feit dat Groen de verscheidenheid zo zelden aanstipte op het niveau van de bevolking, lijkt ook te betekenen dat het voor Groen niet het belangrijkste onderscheid was.

Veel vaker genoemd en door het gehele *Overzicht* en *Handboek* herhaald, was de driedeling die Groen maakte tussen de Oranjes, de regenten en het volk. Deze verdeling van de Nederlandse bevolking komt

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem, 98.

³⁶ Groen, *Handboek*, 371-373.

telkens terug in de teksten. De lezer zal zich door de laatste categorie – een verder onbepaalde restcategorie – aangesproken hebben gevoeld. Een belangrijk kenmerk van deze groep was haar gehechtheid aan de Oranjes, die op hun beurt het land steeds redden uit de nood. De regenten werden door Groen echter geassocieerd met eigenbelang, partijdigheid en de ondergang van het land.

Deze verdeling in de bevolking kende een contemporain belang. Het is niet onwaarschijnlijk dat Groen de strijd tussen koning en parlementaire liberalen in zijn eigen dagen in dit raamwerk begreep. Door middel van het liberalisme verbond hij zijn liberale tijdgenoten namelijk met de patriotten uit de late achttiende eeuw. Die laatste waren voor Groen de ultieme aristocratische dwingelanden en miskenners van de rechten van het volk en de Oranjes. Op die manier creëerde Groen een continuïteit tussen het geschil tussen Maurits en Oldebarnevelt; het conflict tussen De Witt en Willem III; de strijd van de patriotten en Willem V; en de twisten van de liberalen met de koningen Willem I en II. Zo kon Groen krachtige veroordelingen uit het verleden overhevelen op contemporaine nationale politieke kwesties. Groens geschiedverhaal resulteerde in een bepaalde visie op het Nederland van zijn eigen tijd.

Deze visie was ten eerste streng hervormd. Ten tweede, ofschoon Groen zich keerde tegen de katholieke kerk en haar geloofsregels, moeten we concluderen dat zijn werk niet direct gericht was tegen katholieke Nederlanders. Mede gezien de sterke nadruk op het verval in de achttiende eeuw onder invloed van de ‘valse wijsbegeerte’, ten derde, lijkt Groen zich in deze werken met name af te zetten tegen het liberalisme. Groens geschiedbeeld is daarom eerder antiliberaal dan antikatholiek. Groens werk is gericht op de creatie van een zeker nationaal bewustzijn, maar zeker niet verzoenend. Het tekent de natievorming in eigen kring.